

Zowel de ontwerpers van de ingediende projecten als de bezoekers van de tentoonstelling hebben laten zien, dat velen een „symbolisch schip“ tussen de toren en het koor van de Dom niet als een onhaalbare fictie willen beschouwen, maar als iets dat in een of andere vorm mogelijk moet zijn. De prijsvraag was een ideeënprjjsvraag: eerder dan over te gaan tot uitvoering van een bekroond plan kan juist hier worden uitgegaan van uitwerking van waardevolle gedachten - als de hier besprokene - uit het totaal van het rijke materiaal dat door de inzenders is aangedragen!

„Marienburg“
Hoofdstraat 43
Driebergen-Rijsenburg

C. L. Temminck Groll

Noten

1. Juryrapport Ideeënprjjsvraag Ruimtelijke herstructurering en herinrichting Domplein Utrecht, *Domplein-Stadspanplein*, Stichting Onderzoek Herinrichting Domplein Utrecht, tentoonst. Centraal Museum Utrecht 19 dec. 1988 - 22 jan. 1989.
2. Schrijver dezes heeft dit onderwerp meermalen aange-roerd: Maandblad Oud-Utrecht 1962 p. 1, 1969 p. 1 en 1975 p. 2 (voetnoot 2 bij de laatste bijdrage wijst geheel in de richting van het hier beschreven ontwerp); Nieuws-bull. K.N.O.B. 1965 p. 31 en terloops Jaarboek Oud-Utrecht 1975 p. 37.
3. Auteur mocht deze prijs uitreiken op 11 jan. 1989 in de Klaaskerk.
4. Cat. *De Dom in Puin*, Centraal Museum Utrecht 1 aug. - 22 sept. 1974; Publ. komm. Restauratie Binnenstadsker-ken Utrecht, *Het vijf kerken restauratieplan* 2e jrg. nr. 3/4 p. 11 en 13 (tek. Th. Haakma Wagenaar).

WEER EEN THEORIE OVER HET ONTSTAAN VAN DE WERVEN LANGS DE UTRECHTSE GRACHTEN

Algemeen wordt aangenomen dat het verschil in straat- en waterniveau bij de Utrechtse grachten op enigerlei wijze het gevolg moet zijn geweest van menselijk ingrijpen in de rivieren die in de middeleeuwen door en rond de stad liepen. Door afdammingen verlor en die rivieren - de Rijn en de Vecht - die al veel van hun oorspronkelijke functies waren kwijtgeraakt, het grootste deel van de variatie in hun waterniveau. De oorspronkelijke rivieroever s konden daardoor in permanent gebruik worden genomen en raakten volge-bouwd; bij het nu constant lage water moesten nieu-we kaden worden aangelegd, de zogenaamde wer-ven. Over de tijdstippen en de manier waarop dit alles gebeurde is weinig bekend; ook kunnen we slechts gissen naar het waarom van de gekozen oplossingen. Van twee gedeelten van de Oude Gracht staat min of meer vast dat ze oorspronkelijk tot de loop van de Rijn hebben behoord: het gedeelte tussen Tolsteeg en Vollersbrug langs de Twijnstraat, en het gedeelte tus-sen Stadhuisbrug en Bakkerbrug. Op de verlaging van het rivierniveau is bij deze gedeelten nogal verschil-lend gereageerd. Bij de Twijnstraat is de oude rechter (oostelijke) oever eenvoudig in gebruik genomen zo-als hij was, zodat we nu nog de glooiing tussen de Twijnstraat en de Twijnstraat-aan-de-werf kunnen waarnemen. Aan de overzijde is deze voor de hand liggende oplossing niet gekozen: daar vinden we de loodrechte kademuren die we in bijna het gehele Utrechtse grachtenstelsel aantreffen. Ook bij het oude riviergedeelte tussen Stadhuis- en Bakkerbrug vinden we deze weinig rivierachtige verticale muren. Toch is het zeer aannemelijk dat we hier met een ri-vierloop te doen hebben: daarvoor pleit het feit dat bij opgravingen in 1976 en 1977 in de HEMA-bouwput (zie Hoekstra, 1980) rivierafzettingen zijn gevonden die in noordelijke richting, d.w.z. van de Steenweg

naar de Oude Gracht, afliepen. Dat de helling tegen-woerdig omgekeerd is (het straatniveau van de Oude Gracht ligt iets hoger dan dat van de Steenweg) kan alleen worden verklaard door aan te nemen dat hier, na het verdwijnen van de rivieractiviteit, een kunst-matige ophoging moet hebben plaatsgevonden. Zoals reeds is gezegd, is er niets bekend over hoe, wanneer en waarom tot deze ophoging werd overge-gaan. Waarom bouwde men de beschikbaar gekomen rivieroever s niet gewoon vol, zoals men aan de Twijnstraat had gedaan? Bij onze poging hieronder om enkele hypothetische antwoorden op deze vragen te formuleren, gaan we ervan uit dat het niet ophogen van drooggeval len rivieroever s de normale gang van zaken is en geen verdere verklaring behoeft. Voor de inspanning die een ophoging moet hebben gekost, moet daarentegen een dringende reden zijn geweest.

Na de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede in 1122 was de stad Utrecht niet langer bereikbaar voor hoge waterstanden in de Rijn, zoals die vooral in het voorjaar optraden. Toch kwamen er in de loop van de twaalfde eeuw in de stad nog wel overstromingen voor, zoals die van 1170, waarvoor bij opgravingen op het Pieterskerkhof evidentie is ge-vonden in de vorm van erosieverschijnselen. De Groot (1983) schrijft die overstromingen voorzichtig toe aan opstuwingen via de Vecht als gevolg van stormvloed en op de Zuiderzee. Indien deze veron-derstelling juist is, dan is het niet onaannemelijk dat ook na 1122 de grachten onderhevig zijn gebleven aan hoge en lage waterstanden in relatie tot vloed en eb in de Zuiderzee, zowel via de Rijn-Vecht splitsing bij Tolsteeg als via het noordelijk deel van de Oude Gracht, tussen de oude Rijnloop bij de Bakkerbrug en de Vecht bij de Weerd.

Relevante jaartallen

- Rond 1000 Verlandig van de (Oude) Rijn tussen Utrecht en Harmelen, waardoor bij de Steenweg een dode rivierarm overbleef. Vermoedelijk (De Groot, persoonlijke mededeling) graven van het noordelijk deel van de Oude Gracht, tussen de Bakkerbrug en de Weerdsingel, die toen waarschijnlijk een deel van de Vechtloop heeft gevormd.
- 1122 Afdamming van de (Kromme) Rijn bij Wijk bij Duurstede, bedoeld om de ontginning van het Krommerijengebied mogelijk te maken.
- 1122 - 1150 Graven van het zuidelijk deel van de Oude Gracht, tussen de Stadhuisbrug en Tolsteeg, waar de Vecht zich van de Rijn zou hebben afgesplitst. Tevens graven van de Vaartse Rijn naar de (Hollandse) IJssel.
- 1170 Grote overstrooming in de stad Utrecht, volgens De Groot (1983) als gevolg van Zuiderzee-activiteit via de Vecht.
- 1228 Otterspoorsluis (en -dam) in de Vecht, tussen Maarsse en Breukelen.
- 1285 Afdamming van de IJssel bij Het Klaphek.
- 1289 Doortrekken van de Vaartse Rijn tot De Wiers.
- 1326 Hinderdam in de Vecht.
- 1373 Doortrekken van de Vaartse Rijn tot aan de Lek bij Vreeswijk.
- 1393 Graven van de Nieuwe Gracht (inclusief de Drift en de Plomporetengracht).

(Gegevens voornamelijk ontleend aan De Groot, 1983, en Berendsen, 1982.)

ter veranderde door de ophoging niet wezenlijk: alleen de tijdstippen van optimale bereikbaarheid ondergingen veranderingen. Daarnaast zou men voor de opgehoogde oevers een dijkfunctie kunnen veronderstellen; een aanwijzing hiervoor vormt het bovengenoemde verschil in straatniveau tussen Steenweg en Oude Gracht, waarbij de Steenweg iets lager ligt. Erg veel verder zijn we hiermee echter nog niet gekomen: we weten nu alleen dat de rivieroevers van de Oude Gracht tussen 1122 en 1228 zijn opgehoogd. Een nadere datering wordt wel gezocht in de beschikbaarheid van de noodzakelijke grond, waarvoor dan maar één periode duidelijk in aanmerking zou komen: de eerste helft van de twaalfde eeuw, waarin de Oude Gracht en de Vaartse Rijn werden gegraven. Die conclusie is juist, maar de redenering is dat waarschijnlijk niet, omdat er nu ook weer niet zoveel grond nodig was: het ging tenslotte om de ophoging van slechts enkele stukken oever. De rest van de Oude Gracht bestaat uit gegraven kanalen en heeft nooit oevers, maar altijd steile kaden gehad. Waren de oude oevers niet opgehoogd, dan hadden we in Utrecht een vrij afwisselend grachtenbeeld gekregen, waarbij stukken kanaal en stukken rivier elkaar zouden hebben afgewisseld, ongeveer zoals nu nog te zien is op de overgang tussen de Twijnstraat-aan-de-werf en de werf aan de Oude Gracht. Dit zou de schilderachtigheid van de stad ongetwijfeld ten goede zijn gekomen, maar in de middeleeuwen gold zoiets waarschijnlijk niet als een argument.

Het lijkt mij daarom niet onaannemelijk dat, tegelijk met het graven van de kanaalgedeelten van de Oude Gracht, dus toch wel in de eerste helft van de twaalfde eeuw, de riviergedeelten werden „gekanaliseerd“ door de oevers ervan tot kanaalhoogte op te hogen. De steile kaden langs de Oude Gracht moeten dus tussen 1122 en 1150 zijn ontstaan, in de eerste plaats door het graven van de kanaalgedeelten en in de tweede plaats door het aan die kanalen aanpassen van de riviergedeelten. Heeft men de oever bij de Twijnstraat gelaten zoals hij was omdat men, om wat voor reden dan ook, aansluiting bij de zich daar van de Rijn aftakende Vecht verkieslijker vond?

Gedurende ongeveer een eeuw, tussen 1122 en 1228, kan de Oude Gracht dus het aanzien hebben gehad van een gekanaliseerde rivier: hoog en laag water tussen steile kademuren. In die periode kunnen geen werven of werfkelders zijn ontstaan; ook de rechter oever bij de Twijnstraat-aan-de-werf bleef onbebouwd. In feite was de Oude Gracht de afsnijding van een Vechtbocht geworden en vervoerde hij hetzelfde water naar de Zuiderzee: de afwatering van het Krommerijengebied. Pas na deze eeuw werd de gracht op een laag niveau gestabiliseerd en konden werven aan de Oude Gracht en huizen onderaan de Twijnstraat worden gebouwd.

Hierbij doet zich het probleem voor dat de oudste bekende werfkelder, die van het huis Rodenburg, volgens Kipp (1987) vermoedelijk van rond 1200 dateert, dus voor de afdamming van de Vecht. Over de Vecht is nog vrij weinig bekend; niet uitgesloten kan worden dat na 1200 het karakter van deze rivier zo-

Tot ruwweg het einde van de twaalfde eeuw zullen de rivieroevers dus waarschijnlijk niet in gebruik zijn genomen, omdat ze nog geregeld onder water stonden. Aanleg van werven kan dan ook voor 1200 nauwelijks zin hebben gehad. Na 1200, of liever na 1228, als we het jaar waarin de Vecht vermoedelijk werd afdamd als uitgangspunt nemen, was het afgelopen met de hoge waterstanden in de stad Utrecht en konden de oude Rijn oevers permanent in gebruik worden genomen, voor zover ze nog bestonden. Hiermee zijn we gekomen bij de cruciale vraag uit dit verhaal: bestonden die oevers in 1228 nog? Mijn antwoord daarop is ontkennend, afgezien uiteraard van de rechter oever bij de Twijnstraat.

Er is geen enkele reden om te veronderstellen, zoals Van Ginkel (1987) doet, dat de twee oevers bij de Stadhuisbrug en de linker oever tegenover de Twijnstraat pas werden opgehoogd nadat de hoge waterstanden waren verdwenen. Een dergelijke ophoging zou geen landwinst hebben opgeleverd (eerder een klein nettoverlies) en zou het water moeilijker bereikbaar hebben gemaakt. Een investering zou een negatief rendement hebben gehad.

Ophoging van de oevers vóór het verdwijnen van de hoge waterstanden zou daarentegen wél rendabel kunnen zijn geweest. De oorspronkelijke oevers konden ten gevolge van de waterstandsvariaties niet worden bebouwd; op de opgehoogde oevers was wel bebouwing mogelijk. De bereikbaarheid van het wa-

danig is veranderd dat een terugslag vanuit de Zuiderzee, zoals die van 1170, niet meer voorkwam. Latere kanalen, zoals de eind veertiende eeuw gegraven Nieuwe Gracht, kregen als gevolg van al deze ontwikkelingen eveneens een groot verschil in straat- en waterniveau en werden waarschijnlijk onmiddellijk van werven voorzien.

In de eerste helft van de twaalfde eeuw is de Oude Gracht gegraven; daarin werden enkele gedeelten van de oude Rijnloop opgenomen. Deze riviergedeelten werden aangepast aan de gegraven gedeelten door de oevers ervan op te hogen. Additionele voordelen van deze ophogingen waren landwinst en mogelijk een betere bescherming tegen de rivieroverstromingen die, zeker in de tweede helft van de twaalfde eeuw, de stad nog steeds bedreigden. Uit het vóórkomen van overstromingen blijkt dat de gracht in die tijd nog niveauvariaties kende en dat het toen dus geen zin kan hebben gehad werven aan te leggen. Dat werd pas mogelijk na 1228, toen de gracht, als gevolg van de afdamming van de Vecht, nog slechts laag water vervoerde. Tussen ruwweg geschat 1150 en 1228 kende de Oude Gracht steile kademuuren, maar nog geen werven.

Moliërelaan 82
3533 VK Utrecht

M. E. H. Schouten

Geraadpleegde literatuur

- Berendsen, H. J. A. (1982). *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Utrecht.
- Dekker, C. (1980). De dam bij Wijk. *Nederlands Archiefblad* 84, 248-266.
- Fockema Andrae, S. J. (1950). *Studiën over waterschaps-geschiedenis. IV. Het Nedersticht*. E. J. Brill, Leiden.
- Ginkel, T. van (1987). Het ontstaan van de werven. In: Dam, H. (red.). *Utrecht aan de werf: de geschiedenis van de Utrechtse werven en werfmuren*. Stichting Matrijs, Utrecht.
- Groot, H. L. de (1983). *Scherven, schoeiingen en schepen. Rijn en Vecht te Utrecht in de elfde en twaalfde eeuw*. Doctoraalscriptie Middeleeuwse Archeologie, Rijksuniversiteit Utrecht.
- Henderikx, P. A. (1980). De Lek en de IJssel in de vroege Middeleeuwen. *Nederlands Archiefblad* 84, 229-247.
- Hoekstra, T. J. (1980). Archeologische kroniek van de gemeente Utrecht 1976-1977. *Maandblad Oud-Utrecht* 1980-1, 3-32.
- Kipp, A. F. E. (1987). Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1986. *Maandblad Oud-Utrecht* 60, 225-229.
- Regteren Altena, H. H. van, en Sarfatij, H. (1973). De verdwenen Rijnloop. Waarnemingen in de bouwput V en D, Achter Clarenburg. *Maandblad Oud-Utrecht* 1973, 68-70 en 77-80.
- Winter, J. M. van (1975). Utrecht aan de Rijn. *Jaarboek Oud-Utrecht* 1975, 44-72.
- (Met dank aan Huib de Groot voor zijn waardevolle commentaar op een eerdere versie van dit verhaal.)

DE THEEKOEPSEL AAN DE VAARTSE RIJN

De meeste aandacht bij de geschiedenis van Utrecht gaat vanzelfsprekend uit naar de geschiedenis van de binnenstad, het gebied tussen de singels. Ook de buitenwijken hebben echter hun eigen, dikwijls interessante geschiedenis.

In het midden van de 19e eeuw stond het gebied ten zuiden van de stad langs de Vaartse Rijn bekend als het Schrale Eind. Deze langgerekte strook werd beheerst door de vele pan- en steenovens en voor de vele arbeiders, die hier werkten, was het inderdaad „Het Schrale Eind”.

’s Zomers was het voor de arbeiders hard werken van de morgen tot de avond, dikwijls met het hele gezin. ’s Winters lag de oven meestal stil en verteerden de arbeiders hun in de zomer verdiend geld. Soms maakten zij schulden, die dan de volgende zomer moesten worden afgelost. Tijd om zich enigszins te ontwikkelen ontbrak; veel arbeiders van de steenovens konden lezen noch schrijven.

De eigenaren van de steenovens, de ovenheren, waren er heel wat beter aan toe; hun huis met tuin lag aan de straatweg of langs het water. Aan de kant van de weg of langs het water stond dikwijls een theekoepel, waar de familie van de ovenheer beschut en toch enigszins buiten kon zitten.

De steenovens

Omstreeks 1900 lagen tussen de overweg bij de Jeremie en de Liesbosch (tegenover de Zeehaenkade) de volgende steenovens:

ten westen van de Vaartse Rijn: de Heul (aan de Jutfaseweg tegenover de watertoren), de Zonnebloem I, de Nieuwe Oven (Nieuwoven of Nieuwraven), de Oude Keizer (Oostveen-Copijn), de Oven van Steenis (Jacatra), de Oven van Ravestein (Westraven) en de Jodenoven of de Zonnebloem II;

ten oosten van de Vaartse Rijn: de Ovens van de Van Arkel (Rijn en Veldzicht en Rijnsoever), de Oven van Snoek, de Oven van Rappard (Ruimzicht even ten noorden van de Zuiderbrug), de pannebakkerij ’t Oog in ’t Zeil en de steenbakkerij De Liesbosch. De Oven van Rappard kwam later bij de Ovens van Van Arkel.

De arbeiders

Er was een grote tegenstelling tussen de ovenheren en hun arbeiders. W. G. van der Hulst, die vele jaren als hoofd van een school aan de Jutfaseweg 137 woonde, schreef er het volgende over:

„De mensen, die er woonden en werkten. Zoals in verre tijden om de oude ridderkastelen zich de hutten